

Boček, Pavel

Vassian Patrikejev

In: Boček, Pavel. *Stát a církev v Rusku na přelomu XV. a XVI. století*. V Brně: Masarykova univerzita, 1995, pp. 61-82

ISBN 8021010851

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122629>

Access Date: 05. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VASSIAN PATRIKEJEV

Dovršítelem myšlenkových snah Nila Sorského se stal jeho nedobrovolný žák, kníže – mnich Vasilij Patrikejev, v klášterním světě známý jako Vassian Kosoj. Jeho zásluhou se myšlenky Sorského staly základem významného politického proudu, který ovlivňoval dění na ruské politické scéně až do poloviny 16. století. Hodnocení tohoto proudu, který snad nejvýrazněji odráží specifika ruského prostředí, není dosud v literatuře uzavřeno.¹

Pozornost této mezi něstjažatěli nesporně nejvýraznější osobnosti věnoval už V.N. Tatiščev, který si ovšem všiml pouze několika událostí z jeho života ještě před násilným odchodem do kláštera.² M.N. Karamzin se rovněž věnoval jen jeho politickému působení – pozornost soustředil na příčiny jeho potrestání v 90. letech 15. století a na počátku 30. let 16. století. Jeho působení v klášterním světě však zcela pominul.³ Prvním historikem, který se zabýval i rozbohem Patrikejevových děl, byl S.M. Solovjov, jenž však nedával do souvislosti Patrikejevovu činnost literární s jeho činností politickou.⁴

Přelomem v hodnocení Vassina Patrikejeva se stala publikace A. Pavlova.⁵ V další své práci A. Pavlov⁶ poukázal na význam sekularizace, již by mohla přinést důsledná aplikace Patrikejevových myšlenek, ve společenském a politickém životě Rusi 16. století; spojil tak něstjažatělství s boji probíhajícími v ruském státě 16. století kolem půdního majetku. Podobně považoval Patrikejeva za odpůrce majetkových práv klášterů a zájmů církevní hierarchie také V.I. Ikonnikov.⁷ Pavlov a Ikonnikov též zdůrazňovali patrné rozdíly mezi osifljany a něstjažatěli.

Rozdíly mezi oběma tábory akcentoval také O. Miller, jenž si ovšem všiml spíše mravních rozdílů v jejich názorech. Vyzdvižení prvku humánnosti, který byl nesporně něstjažatělům vlastní, bylo jedním z přínosů Millerovy práce.⁸ Obdobný je i přístup N.I. Kostomarov.⁹ I Miller s Kostomarovem poukazují na protikladnost a soupeření osifljanského a něstjažatělského směru.

Přínosem byla také objemná a fundovaná monografie V. Žmakina, který se soustředil na rozbor Vassianových myšlenek jak náboženských a filozofických, tak také společenských a politických. Žmakin považuje (podobně jako Ikonnikov, Miller, Kostomarov, Pavlov a další) osifljany za stoupence samoděržaví, zatímco v něstjažatělích vidí přívržence starých státních pořádků vlastních Novgorodu a dalším knížectvím údělného období.¹⁰

V.O. Ključevskij hodnotí Patrikejevovo vystoupení jako vystoupení člověka, v němž se neozývá jenom rozhořčení mnicha – něstjažatěle, ale velmi často i podráždění bývalého bojara proti lidem a institucím pustošícím bojarské půdní ma-

jetky.¹¹ Upozorňuje tak vlastně, že sekularizace by byla vítaným aktem nejen pro panovníka, nýbrž také pro bojary. Proto také nepřekvapuje, že jej spolu s Bekle-miševem, Kurbským a neznámým autorem Valaamské besedy řadil mezi přísluš-níky opozice proti samoděržaví.¹²

Případnou sekularizaci jako akt výhodný pro bojary hodnotil i G.V. Plecha-nov, mj. i proto, že by znamenal vyřešení ožehavé otázky zabezpečení dvorjanstva půdou.¹³

V.F. Ržiga ve své podnětné práci prokázal Patrikejevův vliv na Maxima Gre-ka a věnoval hlavní pozornost jeho literární činnosti.¹⁴

B.A. Rybakov si také všiml problému možné sekularizace a jejich pravděpo-dobných důsledků pro celou společnost. Ve vystoupení něstjažatělů spatřoval zúženě projev snahy oddálit nebezpečí odnímání rodových bojarských statků na úkor klášterů.¹⁵

I pro B.D. Grekova jsou něstjažatělé představiteli církevní hierarchie, kteří pocházejí z bojarských řad a snaží se šířením sekularizačních myšlenek odvrátit nebezpečí hrozící bojarským statkům. Politických pozic něstjažatělů ve vztahu k vývoji mocenských poměrů v ruském státě si však nevšímá.¹⁶

I.U. Budovnic pojímá Patrikejeva jako činitele, jenž přeměnil myšlenky Nila Sorského ve „zbraň bojarské politiky,“ zároveň celkem výstižně podotýká, že se chopil jediné šance, jak se vrátit zpět k činnosti, na niž byl zvyklý.¹⁷

N.K. Gudzij hodnotil Patrikejeva též v tradičním duchu jako obránce zájmů skupiny feudálů opozičně orientovaných vůči politice Vasilije III. Tím také vysvět-luje jeho nenávisť k osifljanům, kteří svou činností pomáhali upevňovat absolutis-mus. Snaha pokořit nepřátele vedla Patrikejeva k vystoupení na obranu sedláků utiskovaných na klášterních statcích.¹⁸ Toto nepřesné hodnocení představitele hnutí něstjažatělů přebírají i další autoři.¹⁹

Nový pohled na vývoj ruského společenského myšlení přelomu 15. a 16. sto-letí přinesl Ja.S. Lur'je.²⁰ Vycházejí z předpokladu, že sekularizaci mohl provádět pouze velkokníže, soudí, že takto získaný půdní fond by sloužil do značné míry k zabezpečení drobných a středních feudálů. Sekularizace by však prospěla i bojarům, kteří by se nemuseli bát o svoje votčiny. Právě bojaři měli dobrý důvod k přijímání Patrikejevova programu, ne nadarmo jej uctíval v polovině 16. století kníže Kurbskij.²¹ Tímto závěrem umožnil Lur'je přehodnocení tradičního pohledu na něstjažatěle jako na stoupence konzervativních či přímo reakčních skupin boja-rů nespokojených s politikou moskevských vládců.

A.I. Klivanov považuje za nesporné, že by předpokládaná sekularizace zna-menala upevnění centralizovaného státu a jeho sociální opory – dvorjanstva.²² Při rozboru myšlenek něstjažatělů (v obecné rovině bez zřetele k jednotlivým před-stavitelům) hledá styčné body mezi židovstvujícími a něstjažatěli a dospívá k zá-věru, že jejich kritika majetkových zájmů mnichů, formalismu v přístupu k vě-roučným dogmatům, bezduchého pravoslavného kultu, proti nimž staví vnitřní víru „rozumného konání“, zesilovala zmatek v kruzích věřících.²³

G.N. Mojsejevová v příznačné snaze hledat různé genetické souvislosti řadí mezi něstjažatěle až Patrikejeva a jeho následovníky, protože Sorskij nezanechal žádné dílo, jež by opravňovalo jeho zařazení mezi ně.²⁴ Soudí, že jeho program vyjadřující zájmy bojarstva se zásadně lišil od požadavků dvorjanstva: odebrat půdu církvi a klášterům a rozdat ji právě dvorjanům.²⁵ Na základě rozboru termínů užívaných Patrikejevem vyslovuje myšlenku, že nevyzýval k sekularizaci, ale požadoval od mnichů pevně vymezený vztah k půdě, která jim byla darována. Za prokazatelné považuje, že myšlenka sekularizace mohla vzejít jen z prostředí, které bylo na ní nejvíce zainteresováno, tedy z prostředí dvorjanského.²⁶ Závěry Mojsejevové jsou nejen krokem zpět ve srovnání s poznatky Ja.S. Lur'jeho, jsou také v přímém rozporu s obsahem dochovaných pramenů.

Největší pozornost věnovala něstjažatělům včetně Vassiana Patrikejeva N.A. Kazaková.²⁷ Upozorňuje, že jeho učení nebylo kacířské, přestože obsahuje takové prvky kriticismu, racionalismu a náboženských a filozofických pochybností, jež jsou vlastní učením heretickým. Tím se také lišil od Sorského, který nepřekročil rámec ortodoxního pravoslavi.²⁸ Ať jako mnich či jako bojar, vždy sloužil zájmům ruského centralizovaného státu – vždyť i jím navrhovaná sekularizace se mohla uskutečnit jen prostřednictvím silné velkoknížecí moci.²⁹ Zajímavé postřehy Kazaková neguje soudem, že program něstjažatělů vyhovoval pouze bojarům, protože sekularizace by znamenala likvidaci jejich konkurenta, který navíc pohlcoval i jejich majetky, a znamenala by také odvrácení nebezpečí jejich rodových majetků ve prospěch dvorjanů.³⁰

H.–D. Döpmann vychází ze starších tradičních názorů a považuje Patrikejevovy ideje za přitažlivé a odpovídající sekularizačním snahám velkoknížecím, stoupence hnutí však řadí do opozičních kruhů.³¹

E. Donnert zdůrazňuje zejména Vassianovu kritiku chování mnichů vůči jim poddaným sedlákům.³² Zřejmě pod vlivem Klibanova považuje Patrikejeva za heretika.³³ Nehledá širší souvislosti sociální a politické a omezuje se na konstatování, že osiřlané tvořili bariéru, již nemohl překonat ani tak svižný politik a temperametní polemik, jakým Patrikejev nesporně byl.³⁴

Tradičním přístupem je ovlivněno hodnocení něstjažatělů v Dějinách SSSR, kde je mezi základními myšlenkami hnutí zdůrazňován negativní vztah k centralizovanému státu a silici velkoknížecí moci. Především tento rys byl také příčinou jejich pádu.³⁵

Nový aspekt vnáší do hodnocení něstjažatělů A.A. Zimin – v soupeření s Josifem Saninem hájili teorii na carské moci nezávislé církve.³⁶ Podtrhuje, že protestoval proti vykořisťování selské práce mnichy, správně však podotýká, že takto protestuje proti klášterní držbě vesnic jako protikladu držby neosídlené půdy, kterou připouštěl.³⁷ Přitom zdůrazňuje význam sekularizace právě pro sedláky, jimž se žilo ve velkoknížecím poddanství lépe než v klášterním. Příčinu vydání Patrikejeva soudu vidí v jeho nesouhlasu s rozvodem a druhým sňatkem Vasilije III.³⁸

N.V. Sinicynová zabývající se soustavně zkoumáním vývoje hnutí něstjažatělů upozorňuje na nebezpečí, které hrozí z akcentování politické ideologie něstjažatělů a současného pomíjení jejího základního obsahu – výkladu sociálních a ekonomických problémů.³⁹ Považuje za nemožné jednoznačně odpovědět na otázku, komu by prospěla případná sekularizace. Znamenala by však větší či menší oslabení pozic církve v jejich vztazích ke státu. Proto také považuje něstjažatělskou kritiku podlamující morální autoritu oficiální církve za nejsilnější stránku hnutí.⁴⁰

Vassian Patrikejev je jednou z výjimečných osobností mezi představiteli ruského společenského myšlení mj. i proto, že se dochovalo poměrně dost informací o jeho životě. Jeho předek Patrikej Narimantovič, vnuk velkoknížete Gedymina, vstoupil v roce 1383 do služeb novgorodské republiky. O další pomyslný stupínek pozvedl význam rodu jeho syn Jurij, jenž sloužil moskevským vládcům 1. poloviny 15. století a jemuž se dostalo cti stát se manželem dcery velkoknížete Vasilije Dmitrijeviče. Svému tchánovi poskytoval cenné služby v jeho válkách s Tatory a odbojníky v čele s Dmitrijem Šemjakou. Ve významných funkcích působil na dvoře Ivana III. Ivan Jurjevič Patrikejev. Sňatek dávného předka zařadil Patrikejevy do skupiny nejvyšších bojarů a spolu s úspěšnou vojenskou a úřednickou kariérou otcovou vytvářel příhodné podmínky k úspěšné kariéře i pro Vasilije Ivanoviče Patrikejeva (už v době před násilným odchodem do kláštera známého pod přizviskem Kosoj). Svoji kariéru zahájil v první polovině 90. let 15. století, sloužil ve funkci vojevody ve válce proti Litvě. V roce 1494 se spolu se Semjonem Rjapalovským a Fjodorem Kuricynem účastnil slavnostního utvrzení míru mezi moskevským a litevským velkonižectvím. Za svoje zásluhy byl již v roce 1495 odměněn bojarskou hodností.⁴¹

Otec i syn působili ve druhé polovině 90. let 15. století jako vysocí soudní úředníci, řídili chod nevyšší soudní instance vytvořené na základě ustanovení zákoníku z roku 1497, na jehož sestavování se svými znalostmi a zkušenostmi také podíleli.

Snad nejvýstižněji zhodnotil aktivitu otce a syna Patrikejevů L.V. Čerepnin, který napsal, že jejich činnost v dané etapě přispívala rozvoji centralizujícího se ruského státu.⁴²

V roce 1499 však došlo k nečekané události. Oba Patrikejevové byli zatčeni, násilně „postřiženi“ a odesláni do klášterů – otec do trojicesergijevského, syn do kirillobložerského. Od popravý je zachránily přimluvy metropolity Simona a některých dalších církevních představitelů. Pád Patrikejevů byl zřejmě překvapivý a dramatický i pro současníky, protože se dochovalo minimum informací blíže osvětlujících jeho příčiny.⁴³

V literatuře je v poslední době obecně přijímán názor, že neblahý osud obou mužů souvisel se souperením Sofie Paleologovny a jejího syna Vasilije Ivanoviče

s vdovou po zesnulém Ivanu Ivanoviči Helenou Vološankou a jejím synem Dmitrijem Ivanovičem. S naprostou přesností není možno stanovit, ke které skupině patřili, zdá se však, že spíše podporovali Dmitrijovu kandidaturu proti jeho strýci.⁴⁴ Stanovení příčin pádu Patrikejevů však nemá rozhodující význam pro poznávání názorů mladšího z nich, náklonnost k jedné či druhé skupině neznamenal přechod k opoziční a proti centralizaci a posilování panovnické moci zaměřené politice.

V blízkosti Kirillova kláštera měl svoji poustevnu Nil Sorskij, jehož myšlenky spolu s bohatstvím klášterní knihovny formovaly další myšlenkový vývoj knížete – mnicha a spoluurčovaly také jeho další osud.

Dalším zlomem v jeho životě byl rok 1509, kdy byl na pokyn samého velkoknížete Vasilije III. povolán zpět do Moskvy, aby se stal panovníkovým rádcem a možno říci blízkým důvěrníkem. Na skvělé postavení a vliv Vassianův si trpce stěžoval Josif Sanin⁴⁵, který měl zakázáno polemicky proti němu vystupovat. Situace byla pro Sanina o to nepřijemnější, že mnozí církevní činitelé stále nezapomínali na neblahý osud novgorodského arcibiskupa Serapiona, který mu svým jednáním v roce 1507 připravil právě on.⁴⁶ Posledním zlomem v životě Vassianově, tentokrát už skutečně tragickým, byl rok 1531, kdy byl postaven před církevní soud. Po jeho ukončení byl převezen do volokolamského kláštera, kde jej, podle Kurbského, mniši brzy umožili k smrti.⁴⁷

Kazaková, opírajíc se o důkladný rozbor známého pramene o druhém sňatku Vasilije III. provedený M.N. Tichomirovem a S.O. Šmidtem,⁴⁸ odmítá tradiční představu o protestech něstjažatělů v čele s Patrikejevem proti rozvodu a druhému sňatku panovníkovu. Zdůrazňuje, že mezi obviněními vznášenými proti němu na církevním soudě metropolitou nebylo ani jedno politické – „očividně nebylo žádných důvodů pro vznesení takových obvinění proti němu.“⁴⁹

Se závěrem Kazakové nesouhlasil v poslední době především Zimin, který, odvolávaje se nejen na svědectví vyprávění o druhém sňatku, ale také na svědectví Kurbského o protestech Vassianových proti druhému sňatku Vasilijovu, připomíná, že otázka kanoničnosti sňatku nabyla zvlášť velkého významu a zároveň politického nebezpečí po narození dědice trůnu Ivana IV. Vasiljeviče. Proto „základní příčinou Vassianova osudu byla otázka druhého sňatku Vasilije III.“⁵⁰

Vassianovy názory tvoří jednotný celek, jaký jen mohou vytvářet myšlenky církevního představitele vtělené do obsáhlých poslání. Přesto je vhodné je pro základní rozbor rozdělit do několika skupin, jež je možno s různými výhradami stanovit. Kazaková člení Vassianovy myšlenky do tří skupin podle jejich zaměření ke klášternímu majetku, k osudu sedláků žijících na klášterní půdě a k osudu kacířů.⁵¹

Zimin rovněž stanovil tři okruhy jeho idejí: byl to především vztah k panovnické moci, postoj ke klášternímu majetku a konečně vztah ke kacířům a jejich pronásledování.⁵² Sinicynová si všímá pouze Vassianových názorů na klášterní maje-

tek. Kromě toho věnuje pozornost rozdílům v názorech knížete – mnicha a jeho učitele Nila Sorského, které spatřuje především v tom, že se Vassian nezabýval otázkou výstavby kláštera a nebyl zřejmě ani stoupencem skitského osamocení. Stejně tak nebyl odpůrcem klášterní dobročinnosti. Podstatný rozdíl však spočívá ve způsobu jejich argumentace. Zatímco se Nil opíral zejména o byzantskou asketickou literaturu, staly se pro Vassiana příznačně východiskem principy kanonického práva. Čtvrtý rozdíl spatřuje Zimin v tom, že Sorský usiloval o vnitřní zdokonalování mnichů, zatímco pro Patrikejeva byla důležitější sociální přeměna, proto se soustředil na kritiku stávající klášterní organizace, přitom docházel k závěru o nezbytnosti její reformy.⁵³

Východiska Kazakové i Ziminova jsou dána pečlivou analýzou pramenů, pomíjejí však souvislosti, na něž obrací pozornost Sinicynová a jež mají v mnohém základní význam pro poznání myšlenkového světa knížete – mnicha a jeho osudů.

Zdrojem poznání byla pro Vassiana, stejně jako pro Sorského, Bible (zejména novozákonní knihy) a také patristická literatura. Sorskému byly tyto knihy návodem k jeho osobnímu jednání,⁵⁴ Vassianovi sloužily podobně.⁵⁵ Avšak zatímco pro Sorského byl tento přístup v podstatě vrcholem lidských možností, neboť byl přesvědčen, že veškeré přestupky proti příkázáním má trestat a také potrestá sám Bůh⁵⁶, pak pro jeho žáka byl východiskem ke kritice nedostatků ve společnosti, především církevní hierarchie.⁵⁷

Sorskému však jeho pasivita nebránila v kritickém přístupu k okolí. Omezoval se sice přitom na obecné, ale přesto velmi významné závěry,⁵⁸ které spolu s výrazným prvkem samostatnosti v lidském jednání, jež byl tomuto zavolžskému starci vlastní, ovlivňovaly myšlení a jednání Vassianovo. Sebevědomému a zkušenému Vassianovi tvrdě stíženému osudem vlastně zbývala konkretizace obecných kritických srovnání obsažených v dílech jeho učitele. Historickou náhodou bylo, že se dědicem a aplikátorem těchto myšlenek stal právě on. Sorského závěry byly totiž přitažlivé i pro představitele osifljanů, jinak by se stěží četné opisy jeho děl nacházely v rukopisech vzniklých v prostředí volokolamského kláštera samého. Odlišným způsobem by jistě dotvářel Sorského myšlenky člověk jinak orientovaný, s jinými zkušenostmi a jiným přístupem k dobovému společenskému dění.

Dále nelze Vassiana považovat pouze za odpůrce klášterního majetku a stejně není možno néstjažatěle označit pouze za propagátory nemajetnosti klášterů a případně skitské formy klášterního života. Nelze proto jinak než odmítnout názor Mojsejevové, jež považuje za néstjažatěle až Patrikejeva a jeho následovníky,⁵⁹ kteří snad s výjimkou starce Artjomije nedosahovali úrovně jeho ani jeho učitele. Proto také není možno přijmout závěr, který Lur'je vyslovil o néstjažatělství v užším a širším smyslu a jehož základem je právě vztah ke klášternímu majetku.⁶⁰ Jeho pojetí znamená nejen zkrácení významu hnutí a zúžení jeho ideového obsahu, ale mění ho také v symbol bojarské a knížecí opozice zaměřené proti velkoknížecí vládě.⁶¹

Konkretizace Sorského myšlenek provedená Vassianem oba muže nejen sblíží, ale také oddaluje, neboť právě ona byla onou pomyslnou hranicí, jejíž překročení vedlo k tomu, že se Vassian stal „velkým vremennym člověkem“,⁶² vedlo i k tomu, že se musel hájit před obviněními, že by zachovávaní jeho „slov“ znamenalo zpustnutí klášterů a chrámů.⁶³

Konkretizace znamenající politizaci byla také dalším krokem k postupnému omezování autority Boha a víry v jeho schopnosti napravovat nedostatky na zemi, jinak není možno Vassianovy výzvy k sekularizaci hodnotit.⁶⁴ Svým přístupem k Sorského ideám Vassian přetvořil jeho nevyhraněný myšlenkový svět v nepochybně – na ruské poměry – přínosný proud nabízející možné řešení vážných společenských a politických problémů.

Jedinečným svědectvím Patrikejevových názorů je posláni, jež jménem bojara I.I. Tret'jakova adresoval Saninovi a které vzniklo v souvislosti s událostmi následujícími po přechodu Saninova kláštera do velkoknižecí ochrany v roce 1507. Ostrá je výhrada vznesená proti volokolamskému igumenovi, že kvůli zlatu opustil pravou cestu, zradil klášterní život, zhanobil Kristova přikázání, vysmál se učením apoštolským a stal se přestupníkem prorockých naučení. Jeho provinění hodnotí Patrikejev jako o to horší, že nezhrěšil jenom sám, ale pobloudil celý klášter.⁶⁵ Formulace výhrady proti Saninovi jej prozrazuje jako dědice Sorského přístupu ke světu, zároveň ovšem ukazuje vyvinuté politické citění a odvalu veřejně obvinít vlivného mnicha známého dobrými vztahy s panovníkem z porušování zákonů.

Nejen morální a etické důvody, ale i osobní zkušenosti a politické důvody způsobily, že konfrontoval volokolamského igumena s jeho bývalým bezprostředním církevním nadřízeným – sesazeným novgorodským arcibiskupem Serapionem, jenž „důsledně zachovával Kristova přikázání, svým jednáním na církevním soudu a následným osudem se dokonce Kristovi podobal.“ Z širšího hlediska má význam i další připomínka Serapionova jednání – „trpělivě snášel všechna protivenství údělného knížete Fjodora Borisoviče, nevystupoval proti němu, nikde a nikomu si na něho nestěžoval.“⁶⁶ Vassianovo přesvědčení o nevině bývalého arcibiskupa vyústělo v žádost, aby Sanin Serapiona odprosil a požádal jej o požehnání. Z posláni Vassianova, ale i z posláni samého Sanina vyplývá, že tento názor sdílelo více obyvatel Moskvy a Sanin se ve svých posláních jistě ne náhodou snažil dokázat oprávněnost svého nesmířlivého postoje vůči Serapionovi.⁶⁷

Patrikejev ve své kritice dochází k závěru, že si volokolamský igumen vytvořil svůj vlastní zákon, jimž vyvolal u všech nevoli. Přitom se ovšem stará jenom sám o sebe a stejnou péčí o svoji osobu vyžaduje od ostatních, kteří jej mají i silou bránit. Sanin je přesvědčen, že pravdu má pouze on, a nechce se nikomu pokorit.⁶⁸ Přes svědectví samého Sanina bylo Vassianovo vystoupení projevem velké odvahy dané zřejmě nejen značným sebevědomím, ale také vírou ve správnost vlastních názorů. Patrikejev pobýval po návratu z vyhnanství v Moskvě krátký čas a mohl být kdykoliv znovu uvřazen do vězení a z Moskvy odvezen. Mnohem vlivnější než mínění skupiny Moskvánů bylo rozhodnutí církevního sněmu, který se sešel

v Moskvě po Saninově exkomunikování Serapionem dokonce dvakrát během několika týdnů na základě žádosti právě volokolamského igumena. Soud schválil převedení volokolamského kláštera do velkoknížecí ochrany a potvrdil tak vážné narušení dosud platných pravidel, zrušil Saninovu exkomunikaci a naopak sesadil Serapiona z arcibiskupského stolce a odsoudil jej k uvěznění do moskevského andronikovského kláštera, kde byl igumenem Saninův žák Simeon, jenž „vynaložil nemálo sil, aby zhoršil potrestanému jeho situaci.“⁶⁹

Události z let 1507 – 1509 neznamenalý úplný přechod volokolamského kláštera do administrativní závislosti na moskevském velkoknížeti, důchody z jeho pozemkového majetku patřily i nadále úřednímu knížeti volockému.⁷⁰ Klášter navíc zůstával v závislosti na novgorodském arcibiskupovi, panovníkova patronace spočívala v ustanovování igumenů. Tím ovšem mohl ovlivňovat nejen vnitřní chod kláštera, ale především jeho vnější politické a ideové působení.⁷¹ V této souvislosti je neprávem opomíjena velmi důležitá myšlenka nešťastného arcibiskupa Serapiona, o níž se se vši pravděpodobností opíral ve svém střetnutí se Saninem – „se svým mnichem mohu libovolně nakládat a kníže Fjodor může libovolně nakládat se svým klášterem; když chce, obdarovává, když chce, loupí.“⁷² O tom, že Sanin právě tuto myšlenku považoval za jednu z nejnebezpečnějších, svědčí četnost jejího opakování a vyvracení pomocí biblických a patristických idejí. Např. jenom v poslání I.I. Tret'jakovi, na něž odpovídal jménem adresátovým Patrikejev, tuto myšlenku připomíná šestkrát.⁷³

Poněkud stranou pozornosti stojí i další myšlenka, již se Sanin snažil ospravedlňovat svoje počínání. Příkázání prý nařizují přicházet s problémy chrámů a klášterů k pravoslavným carům a knížatům, proto také přicházeli představitelé církevních institucí sužovaných menšími knížaty k velkým carům a knížatům, aby ti pak zasáhli v državách menších vládců ve prospěch ohrožené instituce a jejího představeného.⁷⁴ V další části poslání se Sanin odvolává na známé události poloviny 15. století, kdy bral Vasilij II. Temný do ochrany kláštery situované na územích patřících úředním knížatům.⁷⁵

Saninem uváděné převody probíhaly ovšem z poněkud jiných důvodů. Jejich cílem bylo spíše posílení panovníkových pozic na úkor pozice světských i duchovních feudálů nežli ochrana majetku klášterů. Jedním z takto Vasiliji II. podřízených klášterů byl i známý klášter trojický, jehož neblahá role v revoltě haličských knížat, zvláště osudná v případě samého Vasilije II., je dostatečně známá.⁷⁶ Výmluvným způsobem odmítl tento argument Vassian: Sanin se podle něho odvolával na nejrůznější autority s výjimkou Boha a Bible.⁷⁷

Saninův postoj ve složitém politickém dění dokumentují i jeho vztahy s úředními knížaty, zvláště výmluvné svědectví poskytuje v tomto směru poslání Ivanovi III. o smrti knížete.⁷⁸ Ale i po událostech z roku 1507 žádal kníže Semjon Ivanovič od Sanina zprostředkovatelskou pomoc, podmíněnou oprávněnou obavou z jednání Vasilije III. Jediným svědectvím jsou imunitní privilegia, jichž se volokolamskému klášteru nedostalo od nikoho jiného nežli od Fjodora Borisoviče,

údělného knížete volockého.⁷⁹ Tato fakta přesvědčivě dokazují, že Sanin ani po svém přechodu pod velkoknížecí ochranu nepřerušil kontakty s údělnými knížaty. Tím ovšem dával poněkud jiný smysl svým myšlenkám obsaženým v posláních Vasiliji III.⁸⁰

Zimin hodnotí konflikt mezi Saninem a Serapionem jako projev soupeření dvou skupin uvnitř duchovenstva – jedna hledala oporu ve velknížecí moci a byla připravena podporovat její samoděržavné tendence, druhá vedená novgorodským arcibiskupem Serapionem úporně hájila snahy ambiciózních představitelů církevní hierarchie toužících po nadřazení duchovní moci nad světskou.⁸¹ S tímto závěrem není možno souhlasit. Jenom těžko si lze představit, že by právě do Novgorodu byl v roce 1506 ustaven jako nástupce Gennadijův do arcibiskupského úřadu muž, jehož názory by nebyly v souladu s představami panovníka a jeho nejbližších spolupracovníků. Serapionovy myšlenky jsou známy jenom ze Saninových posláních a chybí v nich sebedrobnější náznak přesvědčení o nadřazenosti duchovní moci nad světskou; výše zmíněný názor o vztahu knížete ke klášteru svědčí spíše o odevzdaném přístupu k nositeli světské moci a jeho praxi. Vassian jistě oprávněně vyzdvihuje arcibiskupa za to, že snášel urážky a křivdy ze strany Fjodora Borisoviče a přitom se proti němu nepostavil a nikomu si nestěžoval.⁸² Poskytuje tak důkaz, že Serapion podle svého přesvědčení i jednal. Z hlediska celkového dopadu by jistě centralizační politice vyhovovaly více názory Serapionovy nežli Saninovy – volné zacházení s klášterem ze strany světské moci by bylo jistě vítaným jevem pro panovníka, kdyby ovšem tím, kdo mohl volokolamským klášterem takto volně disponovat, nebyl místní údělný kníže.

Vasilijovo rozhodnutí ve sporu mezi igumenem a arcibiskupem bylo dáno především složitou situací v ruské společnosti, v níž musel neustále hledat oporu proti opozičně orientovaným údělným knížatům a bojarům. Proto vyhověl žádosti jednoho z nejvlivnějších reprezentantů ruského pravoslaví a přijal jeho klášter pod svoji ochranu. Proto nechal odsoudit Serapiona, přestože mu některými názory mohl být bližší než Sanin, jenž uměl velmi obratně svoje jednání vysvětlit a zaštitit. Serapion, jenž se nedokázal orientovat v proměnlivých poměrech, narazil na novou skutečnost podobně jako před časem Gennadij. Tytéž společenské poměry si po dvou letech vynutily Serapionovu rehabilitaci, smířit se s ní musel i metropolita Simeon, byv k tomu příznačně přinucen panovníkem, jenž jej nechal krátce před tím nahradit na metropolitním stolci proněstjazažatělsky orientovaným Varlaamem.

Lur'je soudí, že Sanin, bez ohledu na svůj vztah k panovníkovi v době boje proti židovstvujuščím, za konfliktu s Fjodorem a Serapionem bránil centralizaci proti separatismu a zápasil s údělnou svévolností.⁸³ Jeho názor se poněkud liší od Ziminova, není ho však také možno jednoznačně přijmout. Sanin využíval existence údělných knížat velmi obratně nejen k založení svého kláštera a jeho majetkovému zajištění, ale také ve vztahu k panovníkovi. Závěr, který vyslovil Lur'je, by bylo možno přijmout pouze v případě, že by byl převeden celý klášter i s majet-

kem do podřízenosti Vasilije III., čímž by se stal nespornou a také nebezpečnou enklávou v údělném knížectví volockém a na hranicích údělu dmitrovského.

Není rovněž možno pominout argumentaci, již Sanin vysvětloval svůj zásadní krok a sledovaný cíl. Nebylo jím posílení panovnickovy moci, nýbrž ochrana majetku jeho vlastního kláštera, vzhledem k celkové situaci možno říci celé ruské církve. Stačí připomenout jeho slova adresovaná Serapionovi – „jak nás mohl (Serapion pozn. P.B.) bránit před knížetem Fjodorem, když nemohl bránit svoje výběrčí desátků, které k němu mnohokrát posílal; kníže Fjodor nehleděl na jeho listiny, někdy přikázal výběrčí zbit, jindy velel popy hanobit a peníze jim nedávat. Nepřátelství bylo mezi nimi vždy veliké.“⁸⁴

Jenom stěží lze jednoznačně rozhodnout, kdo ze svářících se duchovních byl stoupencem centralizace a naopak. Smířlivější Serapion byl ochoten tolerovat násilí údělného knížete, nehodlal však respektovat svévolný postup svého podřízeného. Serapionův postup vyvolal negativní reakci panovnickou a metropolitovu, přestože jim umožňoval posílení vlivu v oblastech s tradičně protimoskevským smýšlením ovlivňovaným staletou samostatností a také polským a litevským působením. Panovníkův cíl byl ovšem jiný než metropolitův a Saninův, proto musel v roce 1511 odejít metropolita z úřadu a smířit se se Serapionem a proto také panovník dopřával v této době více sluchu Patrikejevovi nežli Saninovi. Saninovi sloužil silný vladař proti slabšímu knížeti, zároveň ovšem s tímto knížetem nepřerušil kontakty, nejen z důvodů majetkových, ale také politických, vždyť neblahý osud údělných knížat a také dvou novgorodských arcibiskupů po sobě mohl kdykoli stihnout i jeho samého. Podmíněnost Saninova vztahu k centralizační politice moskevských velkoknížat je ostatně patrná i z jeho posláni Vasiliji III.⁸⁵

Jednání obou soupeřů je příznačným svědectvím o problémech a slabínách moskevského státu na počátku 16. století, jež umožňovaly svévolné jednání a narušování tradičních zvyklostí i nově zaváděných právních předpisů. Není proto také možno považovat Vassiana za ochránce odpůrců centralizace, jeho vztah k Serapionovi byl dán spíše tradičním vztahem prostředí zavolžských starců vůči Saninovi a nepochybně také osobními zkušenostmi ze střetu s nositeli světské moci.

Vassianovy výhrady k Saninovu jednání a výkladu biblických a patristických myšlenek byly velmi závažné, z hlediska momentální situace však byly podstatně důležitější jeho výhrady vůči Saninově sociální a ekonomické politice. Zřejmě právě jejich zásluhou mělo posláni napsané Patrikejevem jménem bojara Tref'jakova velký úspěch na velkoknížecím dvoře a přispělo i k radikální změně postoje Vasilije III. k volokolamskému igumenovi.⁸⁶

Posláni napsané jménem I.I. Tref'jakova bylo vhodnou příležitostí k tomu, aby Vassian upozornil svého protivníka, že nejen kníže či jiný mocný tohoto světa, ale i mnich se dopouští prokletého a Bohu nemilého činu, obírá-li násilím i bez násilí prosté lidi a ožebračuje-li jakoukoliv záludností slabé bližní.⁸⁷

Vytýká mu, že všem přikazuje rozdávat jmění jim ubohým (tj. mnichům). Táže se, zda jsou ubohými, když nejen prosté lidi, ale i knížata dráždí svým bohat-

stvím. Kde je psáno, že je jim přikázáno brát z celého světa, prostě ožebračovat a velké (majetky) vytvářet a připravovat na mnohá léta a jíst a pít a veselit se?⁸⁸

Velmi závažná je i další výtka – proč nežijí ze své práce, ale jsou živi z cizí a tak narušují boží přikázání. Požaduje, aby nebrali od přichozích žádné dary, naopak je musí utěšit v jejich trápení.⁸⁹

Patrikejev v žádném z dochovaných traktátů nevyjádřil svůj názor na postavení a úlohu kláštera ve společnosti. Mnohé však pomáhají objasnit jeho další myšlenky – „proč myslíš, že se velký klášter nemůže uživit sám? Copak jsi ve velkém klášteře ty? Ty můžeš uživit sám sebe, tvůj bratr uživí sám sebe a všichni, jeden vedle druhého, se uživí sami; nemocné, když nemohou pracovat uživí společně (...) Jak se může nazývat svatým, kdo svádí svět? Když neumí kormidlovat, jak může přejít velkou řeku, utone nejen on, ale utopí i mnoho dalších lidí.“⁹⁰

Síla Vassianovy kritiky majetkových poměrů volokolamského kláštera a jednání jeho obratného igumena spočívá především v dovedném spojení postřehů zkušeného politika se znalostmi vzdělaného církevního představitele. Kritika, jež základem byly názory Nila Sorského, vedená důsledně z morálních pozic, dostávala Sanina do nepříjemné situace. Vassian dokazoval, že jeho protivník překročil řadu biblických přikázání, a kromě toho nepokrytě poukázal na fakt, že se Sanin dostal do konfliktu s Fjodorem Borisovičem zásluhou vlastní hrabivosti. Sanin ztrácel pod ostřím Vassianovy kritiky gloriolu znalce a precizního zachovatele církevních přikázání a také stigma trpitele za církevní pravdu. Uměřenou a promyšlenou kritikou dokázal představitel zavolžských mnichů překonat či alespoň oslabit Saninův vliv. V daném okamžiku se jím zvolený způsob ukázal jako nejvhodnější a nejučelnější, především proto, že přinášel Saninovi porážku jeho vlastními zbraněmi.

K ožehavé otázce církevního a především klášterního majetku zaujal Patrikejev vyhraněnější stanovisko ve svých dílech z doby, kdy měl blízko k Vasiliji III. a mohl si být poměrně jist jeho podporou a ochranou. V duchu představ Nila Sorského v nich vyjádřil také svůj požadavek na způsob života mnichů a nepřímo též na jejich roli ve společnosti. Opravdový duchovní pastýř nepožaduje za svoje modlitby mzdu. Povinností každého mnicha je modlit se za celý svět a nepřijímat za to žádnou odměnu.⁹¹

Jako zkušený politik si uvědomoval, že protesty proti klášterní držbě vesnic je nutné doplnit i vyřešením problému nejnütnějšího materiálního zajištění klášterů a jejich obyvatel, které spolu s charitativní péčí bylo hlavním argumentem Saninovým.⁹² Proto k obecnému požadavku obživy plody práce vlastními rukou připojil další zdroj. Pokud by mniši již pro stáří a nemoc nebyli schopni pracovat, pak měly být jejich životní potřeby uspokojovány z církevního bohatství – konkrétně z důchodů náležejících katedrálním chrámům. Po vzoru svého učitele připouštěl i drobnou almužnu.⁹³

Vassian důsledně rozlišoval vlastnictví katedrálních chrámů a vlastnictví klášterů. Zatímco kláštery vesnice vlastnit nesměly, pak do majetku chrámů, zej-

ména katedrálních, patřit měly.⁹⁴ Bez zajímavosti není, že majetek chrámů neměl být podle jeho představ spravován biskupem či jiným nositelem duchovní hodnosti, nýbrž ekonomem. Ten by měl rozdělovat všem duchovním patřícím ke chrámu potřebné materiální prostředky. Při rozdělování těchto důchodů at' se nezapomíná ani na chudé a zmrzačené, stejně jako na vykupování zajatců.⁹⁵

Vassianem doporučená instituce ekonomů, osoby zřejmě bez duchovního svěcení, by byla nejen příspěvkem k nápravě neutěšených poměrů, ale byla i přínosem pro centralizační politiku. Rozdělování chrámových důchodů pomáhá osvětlit i požadavek Sorského, aby mniši poskytovali pouze duchovní almužnu.⁹⁶ Vassian doporučoval rozdávat přebytky z důchodů chudým a přicházejícím poutníkům.⁹⁷ Patrikejev se nijak zásadně nerozcházel s koncepcí Sorského co se týče postavení a působení kláštera ve společnosti, protože se, jak podotýká Sinicynová, nezabýval otázkou typu kláštera, již ona považuje za rozhodující při vymezování jeho místa v systému společenských vztahů.⁹⁸ Pro určení úlohy kláštera ve společnosti není rozhodující počet mnichů ani vnitřní uspořádání, nýbrž charakter jeho materiálního zajištění a celkové vyústění řehole. Způsob obživy souvisel s klášterním vlastnictvím vesnic, jehož byl Vassian zásadním odpůrcem. Připomíná, že klášterní majetek v podobě vesnic neodpovídá historické tradici, neboť nejuctivější autority ruského klášterního života Antonij a Feodosij Pečerští, Sergij Radoněžský, Kirill Bělozerský, Varlaam Novgorodský, Dmitrij a Dionisij Vologodští a Jevfrosim Pskovský neměli u svých klášterů vesnice, svoje žáky učili žít podle evangelia a mnišského slibu a zvláště jim zakazovali zasahovat do světského dění.⁹⁹

Jinak žijí současní mniši – „po vstupu do kláštera si za každou cenu přisvojují cizí – jak vesnice, tak i další majetek; vyprošují si je od velmožů nebo je kupují ...bez ustání objíždějí města, zírají na ruce bohatých, různě jim lichotí a otrocky se snaží zavděčit, jen aby od nich mohli dostat vesničku či stříbříčko.“¹⁰⁰

Vassian v protimajetkové propagandě užil i dalšího velmi vážného argumentu – vztahu mnichů k sedlákům: „... svoje bratry žijící v klášterních vesnicích různě sužují, lest na lest a lichvu na lichvu na ně uvalují, žádnou milost jim neprokazují; když nemohou splatit lichvu, bez milosti je mniši zbavují majetku, kravku či koníka jim vezmou, je samé i s ženami a dětmi vyhánějí jako prašivé daleko od svých hranic, jiné předávají knížecí moci k úplnému zničení (...) jako by nenáviděli svoje duše a vyhlašovali boj božím příkázáním, ochuzují a olupují, svoje bratry křesťany prodávají, bičem je bez milosti tloučou, jako divá zvěř se na ně vrhají.“¹⁰¹

Hloubku Vassianovy víry v Boha, ale také jeho značnou politickou obratnost dokumentuje další postřeh – „... co dobrého odevzdávají svým jednáním pobožným knížatům, jež s pobožnou myslí přinášejí ty (statky – pozn. P.B.) Bohu.“¹⁰² Ti, kteří takto nyní jednají, vydávají se za divotvorce, nestydí se a nebojí se ani posledního soudu.¹⁰³ Za největší přestupek proti příkázáním Vassian považuje to, že církevní majetek není náležitě využíván ve prospěch chudých.¹⁰⁴

Kritika neblahého způsobu života mnichů byla ve Vassianově případě dopro-
vázena uceleným systémem názorů, jenž měl pomoci tyto nedostatky odstranit.
V zásadním traktátě nazvaném Slovo otvĕtno, v němž polemizuje s myšlenkami
a výhradami svých odpůrců, upozorňuje, že není správné se domnívat, že donátor
nemůže odebrat klášteru dar věnovaný za spásu jeho duše a duší jeho příbuz-
ných.¹⁰⁵ Tím spolu s myšlenkou o přínosu pobožnému donátoru z nesprávného
nakládání s jeho darem Vassian předznamenává vyústění svých názorů na kláš-
terní majetek a ukazuje, že zachovávání obecně křesťanské morálky umocněné
v jeho případě přísným mnišským slibem pro něho znamenalo více, nežli pře-
svĕdčení o nedotknutelnosti všeho církevního – božího se všemi důsledky.

Závĕr zmínĕného traktátu prozrazuje, že se Vassianovy názory vyvíjely, zřej-
mě v souvislosti s jeho velmi dobrými vztahy s velkoknížetem i dalšími představi-
teli tehdejší ruské společnosti.¹⁰⁶ Zde autor uvádí, že prosí Boha, aby zbavil kláš-
tery a kostely touhy po majetku, lichvářství a nelidskosti a přivedl mnichy
k řádnému životu.¹⁰⁷ Spolĕhal tedy spíše na Boha a prvek pochopení nebezpečí,
které v podobĕ neblahého osudu na posledním soudĕ hrozilo za nedodržování bo-
žích příkázání.

Je otázkou, zda by Vassian pokročil dál a začal „učit velkého knížete
a všechny urozené lidi, aby odebírali klášterům a světským chrámům vesnice,“¹⁰⁸
kdyby za sebou nemĕl etapu působení ve významných úřadech na panovnickém
dvořĕ. Způsob argumentace podložený zpracováním vlastní redakce Kormčoj kni-
hy, ale také vztah k panovníkovi, jenž mĕl být hlavní osobou procesu odnímání
klášterního majetku, svĕdčí o tom, že právě tento krok, pro Vassina jeden z nej-
osudnějších, byl podmínĕn jeho osobními zkušenostmi z doby před násilným po-
střížením.

Saninova výtka, že Vassian ponoukal velkoknížete k sekularizaci, obsahuje
vnitřní rozpor. Je jediným místem v dochovaných pramenech, které upozorňuje, že
kníže – mnich doporučoval odnímání i chrámovĕho majetku. On sám na tuto výt-
ku reagoval slovy „to lžeš, Josife, že příkazují velkému knížeti odnímat vesnice
klášterům a světským chrámům.“¹⁰⁹ Kazaková dospívá na základĕ těchto faktů
k závĕru, že přisoudil právo vlastnit půdu jenom katedrálním chrámům a doplnil
tak svoje učení o další důležitou tezi – o nemajetnosti světských chrámů.¹¹⁰

Sinicynová soudí, že prameny neposkytují podklady pro jednoznačné řešení
otázky Vassianova mínĕní o konfiskaci půdy bílého duchovenstva. Na základĕ
různé podoby problematické věty v jednotlivých dochovaných verzích předpoklá-
dá, že se ve vztahu k půdnímu majetku všech kategorií bílého duchovenstva řídil
stejným principem.¹¹¹

Dochované prameny potvrzují spíše stanovisko Sinicynové nežli Kazakovĕ,
navíc Vassianovo odmítnutí je dosti rezolutní a kromĕ toho je obsaženo v traktátu
vzniklĕm v době největšího autorova vlivu, kdy nemusel hájit svůj život jako o ně-
kolik let později.

Doporučení odebrat klášterní statky je nesporně nejvýznamnějším prvkem v systému myšlenek Vassiana Patrikejeva. Přestože bylo z jeho hlediska motivo-
váno především snahou o nápravu života v ruských klášterech¹¹² a přestože jeho
oprávněnost byla dokládána myšlenkami církevních autorit, ustanoveními eku-
menických koncilů a v neposlední řadě vlastní ruskou tradicí, zasahovalo velmi
podstatně do obecně rozšířeného přesvědčení o nedotknutelnosti všeho božího,
včetně duchovních, na zemi.

Se sekularizací je spojena tradiční otázka, pro koho by byla největším přínosem. Vassian sám žádnou pozornost osudu případně sekularizovaného klášterního
majetku nevěnoval. Největší zisk by jistě znamenala pro panovníka a jeho centra-
lizační politiku, protože by umožňovala alespoň částečné řešení hned několika
problémů.¹¹³ Proto se také stal Vassian „velkým vremennym člověkem“ obdaře-
ným přízní Vasilije III.

Kritický postoj Vassianův k osudu sedláků patřících klášterním vrchnostem
nebyl ojedinělým. I u jeho zavilého nepřítele Sanina se objevují myšlenky o nut-
nosti humánního vztahu k poddaným – „... je třeba je odměňovat, chovat se k nim
jako ke svým bratřím a ne jako k rabům, žít a šatit je, pečovat o jejich spasení
a vést je pouze k prospěšnému jednání.“¹¹⁴ Na základě srovnání názorů obou sou-
peřů vyslovil Lur’je názor, že v této otázce není mezi nimi podstatného rozdílu.
Jejich výroky hodnotil jako projev soupeření o pracovní sílu.¹¹⁵ Sinicynová naproti
tomu upozorňuje, že na rozdíl od Sanina nekritizoval Patrikejev pouze jednotlivé
případy, nýbrž sociální princip. Konstatoval sociální protiklad mezi mnichy
a sedláky, kteří jim patřili.¹¹⁶

Postřeh Sinicynové je logický, Vassianova slova však nelze přeceňovat. Jeho
postoj byl typickým postojem reformně naladěného mnicha původem patřícího ke
společenským špičkám. Jeho vztah k sedlákům byl dán nedostatky v klášterním ži-
votě a snahou o jejich nápravu. I pro něho byli především pasivním zdrojem stat-
ků, jinak by si nutně musel všimnout i jednání světské vrchnosti.

S názory obou mnichů proto kontrastuje požadavek člena moskevského
kroužku židovstvujušcích Ivana Čjorného, jenž ve svém Přípisu k Jellinskému le-
topisci zdůraznil potřebu respektování evangelijního přikázání o lásce k Bohu
a bližnímu.¹¹⁷ Čjornyj sice nespojoval tuto připomínku s konkrétními problémy či
osobami, přesto právě tím, že připomínal nutnost zachovávat přikázání lásky
všem lidem dospíval dále než Sanin i Patrikejev. Pro něho byl princip lásky základem
pro budování společnosti, zatímco u obou klášterních reformátorů se jednalo
o prostředek mající pomoci při prosazování jejich společenskopolitických před-
stav.

Kromě majetku a obvyklých přestupků vytýkal Vassian současníkům v klá-
šterech zájem o dobové dění ve světě a zasahování do něho.¹¹⁸ S požadavkem izo-
lovanosti souvisí i jeho pojetí almužny poskytované kláštery, jímž opět rozvíjel
Sorského chápání klášterního života. Z jeho názorů vyplývá, že klášter pojímal
jako uzavřené společenství mnichů, jejichž počet nijak nelimitoval, rozhodující pro

něho byla schopnost zajistit si základní prostředky prací vlastními rukou. Vzhledem k pojetí charitativního působení církevních institucí měli mniši, opět v duchu Sorského, za úkol pečovat o spásu vlastníků duší a poskytováním duchovní almužny též o spásu duší dalších lidí.

Jestliže v poslání sepsaném jménem I.I. Treťjakova označil Sanina jako „velkoknížecího dvořana“,¹¹⁹ pak se nestává bojovníkem za církev nezávislou na světské moci, jak soudí Zimin.¹²⁰ Vassian nikdy nenadřazoval duchovní moc nad moc světskou, bránila mu v tom vedle ruské tradice jeho předchozí kariéra a také nesporně vliv Sorského. Byl mu též cizí boj proti světské moci za církevní zájmy. Ale ať už byly jeho názory ovlivněny kariérou politika a diplomata či asketickými ideály Sorského, vyznívaly jednoznačně ve prospěch světských vrstev vládnoucí třídy v čele s panovníkem. Hanlivé označení Saninovo mělo svůj původ v Patrikejevově pojetí mnišského života, které volokolamský igumen zradil.

Vedle názorů na klášterní majetek se Patrikejev se Saninem nejostřeji střetali ve vztahu ke kacířům. Sanin prosazoval potrestání všech, i těch, kteří se káli a odvolali svoje heretické představy.¹²¹ Vassian ještě za života svého učitele napsal jménem zavolžských starců odpověď, v níž vyvrací soudy volokolamského igumena a upozorňuje, že kajícím se kacířům má být odpuštěno. Do vězení mají být uvrženi pouze ti, kteří se nekají a nehledají usmíření.¹²² Bez zajímavosti není výhrada vznesená vůči Saninovi – „... jestliže přikazuješ bratru bratra zabít, pak brzy nastoupí slavení soboty a další podle Starého zákona, který Bůh nenávidí.“¹²³ Z Patrikejevova postoje ke kacířům nelze v žádném případě vyvozovat, že jejich učení ovlivňovalo jeho vztah k církevnímu majetku a způsob argumentace přitom užívané.¹²⁴ Základním východiskem knížete – mnicha bylo dodržování Kristova přikázání o lásce k Bohu a bližním spolu s přesvědčením, že pouze Bůh má právo na posledním soudu rozhodnout o osudu každého člověka, tedy i kajícího se kacíře, který má dostat šanci napravit svoje chyby.¹²⁵ Svoji pravověrnost potvrdil Patrikejev i negativním vztahem ke Starému zákonu; jímž mj. nepřimo pomáhá osvětlit příčinu označování heretiků termínem židovstvujuščije.

Překvapivé je, že na soudě v roce 1531 Vassian přiznal, že nevěří dogmatu o smrtelném těle Kristově. Tváří v tvář metropolitovi Daniilovi a dalším prohlásil, že tvrdil a tvrdí, že Kristovo tělo bylo nesmrtelné.¹²⁶ Toto závažné přiznání svědčí o vysokém stupni kritické samostatnosti a racionalismu v Patrikejevově přístupu k Bibli. Nedovoluje však např. hledání souvislostí mezi ním a židovstvujuščími považujícími Krista za prostého člověka. Svým nekanonickým přístupem ke Kristovi se stával z věroučného pohledu heretikem, neúplný soudní spis však nedochoval reakci soudců na toto přiznání. Charakteristické je, že toto obvinění je zařazeno až za obviněními týkajícími se klášterního majetku. I tento rys Vassianova světonázoru je jedinečným svědectvím o vlivu Sorského přístupu k Bibli a k celé církevní tradici na jeho žáky, kteří mohli dospívat až ke skutečně heretickým postojům (jako např. Feodosij Kosoj a další v polovině 16. století).

Projevem odvahy, ale také důkladné přípravy ke hledání cesty k nápravě neutešitelných poměrů mezi ruskými duchovními bylo i zpracování vlastní redakce Kormčoj knihy, jež bylo příznačně prvním bodem jednání soudu. Patrikejev shromáždil pravidla dokazující neoprávněnost klášterního majetku a vytvořil tak potřebnou kanonickou základnu pro působení něstjazaťelů. Proto budila pozornost metropolitů Daniila, jež jej obvinil z rozvracení základního dokumentu.¹²⁷ Podrážděný metropolita nechal též sestavit další redakci, jež přirozeně hájila v otázce klášterního majetku jeho názory.

Se vztahem ke klášternímu majetku souvisel i vztah k tradici, k představeným klášterů, kteří byli pro svoje zásluhy uctíváni a nezfídka byli považováni za divotvorce. Daniil vytykal Vassianovi, že ony divotvorce hanobí jako rozvratníky.¹²⁸ Daniilovo obvinění neplatilo obecně: Patrikejev uctíval řadu ruských klášterních představitelů, ovšem jenom pro příkladný způsob života a výchovu žáků. Skutečnost, že v majetku jejich klášterů byly i vesnice a že oni sami různé dary ve prospěch kláštera přijímali, vysvětloval způsobem, jež opět prozrazuje vliv Nila Sorského – „... vlastnili vesnice, ale neměli pro ně vášeň.“¹²⁹ Vassian považoval za původ všeho špatného hamiznost a touhu po majetku.¹³⁰ Sorskij ji řadil na třetí místo mezi osmi zlými úmysly či vášněmi, jež nejsou člověku vrozeny a jež musí – pokud jim propadne – překonávat.¹³¹ Vassian dokázal velmi obratně využít Sorského myšlenek o vášních, aby vysvětlil možné slabé místo v systému svých idejí, a to na svou dobu velmi působivě, protože jenom překonávání lidských vášní zaručovalo spásu duše.

Jestliže Vassian uznával významné představitele ruského klášterního života, neznamenalo to, že je uctíval jako divotvorce. Snad nejpřegnantněji vyjádřil svůj vztah k nim slovy: „Znal jsem ho, byl (Makarij Koljazin – pozn. P.B.) obyčejným člověkem a zda bude divotvorem, to podle toho, jak se nám s ním zachce – bude divotvorem či nebude.“¹³² Charakteristický je jízlivý podtón jeho odpovědi, jímž musel nutně dráždit svoje odpůrce.

Jeho vztah k divotvorcům byl – kromě jejich odsouzeníhodné touhy po majetku – dán zřejmě i nedůvěrou ve schopnost obyčejných lidí konat zázraky. Vassian vlastně naznačuje, že vznik nového divotvorce není dán ničím jiným nežli zájmem církevních představitelů. Přitom však každému může pomoci ke spasení jen život podle přikázání a nikoliv zázraky a přimluy divotvorců.

V žádném z dochovaných Vassianových traktátů se neodráží jeho vztah ke světské moci. Jím citovaná slova jednoho z biblických žalmů – „lépe je spoléhat na Boha nežli na člověka“¹³³ nelze chápat jako přesvědčení o nadřazenosti duchovní moci nad světskou.¹³⁴ Kontext přesvědčivě dokazuje, že měl i v tomto případě na mysli kontrast mezi ideálním způsobem života mnichů a jeho momentální podobou. Patrikejev se po svém násilném odchodu do kláštera dostal ještě jednou do velmi složité situace v souvislosti s rozvodem Vasilije III. s Žofí Saburovou a následným sňatkem s Helenou Glinskou. Obecně známé Vassianovo odmítnutí tohoto vážného Vasilijova kroku provázené varováním před možnými neblahými

následky pro celou zemi je obsaženo v pramenu, jehož vznik klade nejnověji Zimin na počátek 17. století.¹³⁵ Na rozdíl od Kazakové však nepochybuje o jeho důvěryhodnosti.¹³⁶ Ziminovo stanovisko přijímá Sinicynová, s určitými výhradami týkajícími se upřesnění úlohy Maxima Greka v této ožehavé záležitosti.¹³⁷

Ziminův závěr o vyhocení otázky legálnosti či nelegálnosti sňatku po narození Ivana IV. v roce 1530, jemuž bylo třeba za každou cenu zajistit co nejsnazší nástup na trůn, doplňují a upřesňují další poznatky. První manželka Vasilije III. po násilném postřžení žila v suzdaském pokrovském klášteře, kde byla také posléze pohřbena. Proti jejímu rychle se šířícímu kultu byl samým Ivanem IV. a metropolitou Makarijem podporován kult jeptišky Jevfrosiny Suzdalské, jež v tomto klášteře žila ve 14. století. Nepřekvapuje, že kult Žofie zesílil v době opričniny, kdy klášter sloužil jako útočiště pro manželky terorem postižených bojarů.¹³⁸

Protesty mnichů proti druhému sňatku Vasilije III. důkladně podložené biblickými a patristickými myšlenkami byly ve složité situaci, v níž se Rus nacházela, velmi nebezpečné. Kritika panovníkova postupu byla ožehavějším problémem nežli touha osifljanů po rozšiřování klášterního majetku. Růst Žofiina kultu za vlády Ivana IV. byl jevem ještě nebezpečnějším, zejména v době opričniny.

„Zápis o druhém sňatku“ dokazuje, že Vasilij III. využíval Vassianových znalostí a schopností k prosazování svých cílů. Mnichův neobvyklý postoj, plynoucí z touhy po nápravě poměrů především v klášterech, umožňoval, ovšem jen teoreticky, zaujímat nový vztah k církvi. Odlišný přístup k autoritám a tradici zřejmě vzbuzoval v panovníkovi naději – i v případě jeho rozvodu a druhého sňatku. V tomto případě se však Vassian, jako typický církevní reformátor, ukázal být ortodoxnějším nežli jeho úhlavní nepřítel metropolita Daniil. Vassian vyžadoval i na panovníkovi zachování pravidel a příkázání, neodchýlil se z pozic, z nichž posuzoval svět, a tím se stal panovníkovi nebezpečnějším nežli sice statky vyžadující a bránící, ale politicky a ideově věrně sloužící Daniil.

Vassianův nekompromisní postoj, jenž jej přivedl až do vězení ve volokolamském klášteře, byl projevem víry ve schopnost člověka dosáhnout spasení pomocí vlastních sil. Tato víra se ovšem obracela v kategorický požadavek života podle příkázání, k němuž měli být – v jeho pojetí – představitelé klášterů přinuceni i násilím – sekularizací. Vassian tak vlastně, vycházející z nejcennějších myšlenek Sorského, přispíval k vytváření předpokladů pro postupné překonávání víry ve vliv Boha na pozemské dění, přestože subjektivně byl jeho cíl zcela opačný. Protest proti klášternímu majetku znamenal protest nejen proti chování církevní hierarchie, ale také proti myšlenkám, o které svoje jednání opírala. Nebezpečí pro ni bylo o to větší, že vycházel z pozic ortodoxního pravoslavlí.

Hlavním Patrikejevovým cílem byla náprava poměrů v ruských klášterech. Neprojevuje se u něho pro heretiky typický požadavek návratu k původní apoštol-

ské církvi, jenž byl projevem tužby po změně společenských poměrů. Předpoklad Kazakové, že jeho cílem bylo obnovení církve doby ekumenických koncilů,¹³⁹ nemá reálného základu a není možno s ním souhlasit. Vassian nepožadoval celkovou reformu církve, ponechával bez povšimnutí nedostatky v církevním životě, jichž si byli vědomi i jeho nepřátelé.

Objektivní vyústění jeho požadavků ovšem znamenalo hluboký zásah do života církve i celé společnosti. Celkový stav ruské společnosti konce 15. a počátku 16. století však způsobil, že tyto požadavky nemohly být uskutečněny.

Bohaté kláštery nepodporovaly panovníka pouze svými modlitbami a posléze zdůrazňováním božského původu jeho moci, ale poskytovaly mu také neocenitelné služby politické v soupeření s jeho bratry, úředními knížaty, v jejichž državách se přímo nacházely nebo v nich alespoň vlastnily statky. Tyto služby si vláda Vasilije III. musela vykupovat nejen statky, ale také rozsáhlými imunitními privilegii,¹⁴⁰ jejichž vydávání bylo do značné míry v rozporu se zájmy politiky centralizace. Specifický stav ruských poměrů však jinou politiku neumožňoval. Podporu, již Vasiliji III. kláštery poskytovaly, Vassian zajistit nemohl, proto jeho vliv slábl, nadále však zřejmě panovníkovi sloužil jako určitá protiváha proti ambiciózním špičkám cíkevní hierarchie. V okamžiku, kdy však upozornil na rozdíl mezi příkázáními a životem samého velkonížete a zároveň zpochybnil legitimitu nároku v roce 1530 narozeného Ivana IV. na moskevský trůn, zpečetil svůj osud.

Tak jako pomohli Daniil a jeho spolupracovníci při rozvodu, pomohli velmi ochotně i při odstranění vlivného a známého Vassiana, aby tak dosáhli i starého cíle svého. Byl tedy proces s Patrikejevem v roce 1533 procesem v pravém slova smyslu politickým, na němž byl na první pohled paradoxně odsouzen stoupenec centralizační politiky právě v zájmu této politiky. Jeho představy byly příliš radikální na to, aby se velkoknížecí vláda mohla jen pokusit je uskutečnit. Pro představitele duchovní moci byly nejen nebezpečné, ale vzhledem k momentální situaci v ruské společnosti i zbytečné. Církev se dokázala obejít bez služeb chudobu a nemajetnost propagujících mnichů. Poměry, jež vyvolaly vznik něstajažatělského hnutí, způsobilý i jeho porážku na počátku 30. let 16. století, jež ovšem neznamenala jeho definitivní likvidaci.

Poznámky ke IV. kapitole

- 1 Tohoto označení použil poprvé ve vztahu k celému myšlenkovému proudu a jeho představitelům A. Pavlov v práci O Kormčej inoka-knjazja Vassiana Patrikejeva. Uč. zap. imperatorského Kazanského universitěta po odděleníu istoriko-filologičeských i politiko-juridičeských nauk, 1864, vyp. 2, s.498-498.
- 2 Tatiščev, V.N.: Istorija Rossijskaja, kn. VI, Moskva-Leningrad 1966, s.86.
- 3 Karamzin, N.M.: Istorija gosudarstva Rossijskogo, t.VII, Sankt Peterburg 1819, s.137-138.
- 4 Solovjov, S.M.: Istorija Rossii s drevnějšich veremen, kn.3, Moskva 1960, s.331.
- 5 Viz pozn. č.1.
- 6 Pavlov, A.: Istoričeskij očerk sekularizacii cerkovnych zemel' v Rossii, Oděssa 1871, s.107.
- 7 Ikonnikov, V.S.: Russkije obščestvennyje dějatěli XVI v., Kyjev 1866, s.1-44.
- 8 Miller, O.: Vopros o napravlenii Josifa Volockogo, ŽMNP, 1868, No 2, s.540, 629.
- 9 Kostomarov, N.I.: Recenzija na "Issledovanie o sočiněnjach Josifa Sanina" I. Chruščova, Vestnik Jevropy, 1868, kn.4, stlb.969, 970.
- 10 Žmakin, V.: Mitropolit Daniil i jeho sočiněnja, Moskva 1881, s.107.
- 11 Ključevskij, V.O.: Kurs russkoj istorii, č.II, Petrograd 1919, s.353.
- 12 Ključevskij, V.O.: Bojarskaja дума drevněj Rusi, Petrograd 1919, s.272, 273.
- 13 Plechanov, G.V.: Istorija russkoj obščestvennoj mysli, t.I, Moskva 1925, s.170-175.
- 14 Ržiga, V.F.: Opyt po istorii russkoj publicistiky XVI v., Maksim Grek kak publicist, TODRL I, Moskva-Leningrad 1934, s.27-28 aj.
- 15 Rybakov, B.A.: Voinstvujuščije cerkovniki XVI v., Antireligioznik 1934, No 3, s.21-31, No 4, s. 21-31.
- 16 Grekov, B.D.: Krest'janě na Rusi, Moskva-Leningrad 1946, s.615.
- 17 Budovnic, I.U.: Russkaja publicistika XVI v., Moskva-Leningrad 1947, s.80-81.
- 18 Istorija russkoj literatury, t.II, Moskva 1946, s.325.
- 19 Očerki istorii SSSR. Period feodalizma. Koněč XV-načalo XVII vv., Moskva 1955, s.176.
- 20 Kazaková, N.A., Lur'je, Ja.S.: Antifeodal'nyje jeretičeskije dviženija na Rusi XIV-načala XVI vv., Moskva 1955; Lur'je, Ja.S.: Iděologičeskaja bor'ba v russkoj publicistike konca XV-načala XVI veka, Moskva-Leningrad 1960.
- 21 Lur'je, Ja.S.: Iděologičeskaja..., s.447.
- 22 Klišanov, A.I.: Reformacionnyje dviženija v Rossii, Moskva 1960, s.262.
- 23 Tamže, s. 265.
- 24 Mojsejevová, G.N.: Ob iděologii něstjažatělej, Istorija SSSR, 1961, No 2, s.96.
- 25 Tamže, s.100.
- 26 Tamže, s.100.
- 27 Podrobnou bibliografii viz Voprosy istorii, 1987, No 1, s.110.
- 28 Kazaková, N.A.: Očerki po istorii russkoj obščestvennoj mysli, Leningrad 1970, s.151.
- 29 Tamže, s.154.
- 30 Tamže, s.279.
- 31 Döpmann. H.-D.: Der Einfluss der Kirche auf die moskowitische Staatsidee, Berlin 1967, s.142, 143.
- 32 Donnert, E.: Das Moskauer Russland, Leipzig 1976, s.141.
- 33 Tamže, s.145.
- 34 Tamže, s.141.
- 35 Dějiny SSSR od nejstarších dob do VŘSR, Praha 1977, s.94.
- 36 Zimin, A.A.: Rossija na poroge novogo vremeni, Moskva 1972, s.129.
- 37 Tamže, s.331.
- 38 Tamže, s.372.

- 39 Sinicyonová, N.V.: Něstjžažatěl'stvo i russkaja pravoslavnaia cerkov' XIV-XVI vv., Religii mira 1983, Moskva 1983, s.94.
- 40 Tamže, s.95.
- 41 Kazaková, N.A.: Očerki ..., s.89.
- 42 Čerepnin, L.V.: Russkije feodal'nyje archivy XIV-XV vv., č.II, Moskva 1951, s.308.
- 43 Podrobně viz Lur'je, Ja.S.: Pervyje iděologi moskovskogo samoděžavija, Uč. zap. LGPI im Gercena, t.78, 1948; Čerepnin L.V, c.d., s.303-306; Kazaková, N.A., Lur'je, Ja.S.: Antifeodal'nyje jeretičeskije ..., s.165-168; Kaštanov, S.M.: Social'no-političeskaja istorija Rossii konca XV-pervoj poloviny XVI v., Moskva 1967, s.88-102; Kazaková, N.A.: Očerki..., s.91-99; Zimin, A.A.: Sobytija 1499 g. i bor'ba gruppivorok pri dvore Ivana III, Novoje v prošlom našej strany, Moskva 1967.
- 44 Kazakovou prováděný rozbor letopisů a dalších pramenů se zdá být nejpřesvědčivější; Kazaková, N.A.: Očerki ..., s.95.
- 45 PJV, Moskva-Leningrad 1959, s.227, 228.
- 46 Tamže, s.336-346.
- 47 PLDR. Vtoraja polovina XVI v., Moskva 1986, s.221.
- 48 Tichomirov, M.N.: K voprosu o vtorom brake carja Vasilija III, Sb. ORJAS, t.101, No 3, s.91-94; Šmidt, S.O.: K vremeni sostavlenija "Vypisi" o vtorom brake Vasilija III, Novoje v prošlom našej rodiny, Moskva 1967, s.110-122.
- 49 Kazaková, N.A.: Očerki ..., s.121-123.
- 50 Zimin, A.A.: Rossija ..., s.372.
- 51 Kazaková, N.A.: Očerki ..., s.123-154.
- 52 Zimin, A.A.: Rossija ..., s.127-131; týž: Krupnaja feodal'naja votčina, Moskva 1977, s.251-258.
- 53 Sinicyonová, N.V.: C.d., s.87-89.
- 54 Prochorov, G.M.: Poslanija Nila Sorskogo, TODRL XXIX, Leningrad 1974, Přílohy, s.141.
- 55 PJV, s.350.
- 56 Prochorov, G.M.: C.d., Přílohy, s.138, 140.
- 57 PJV, s.338.
- 58 Prochorov, G.M.: C.d., Přílohy, s.141, 143.
- 59 Mojsejevová, G.N.: C.d., s.96.
- 60 Lur'je, Ja.S.: Iděologičeskaja ..., s.440-441.
- 61 Sinicyonová, N.V.: C.d., s.94.
- 62 Sudnyje spiski Maksima Greka i Isaka Sobaki. Podg. k pečati N.N. Pokrovskim, Moskva 1971, s.107.
- 63 Kazaková, N.A.: Vassian Patrikejev i jeho sočiněnjija, Moskva-Leningrad 1960; dále Kazaková, N.A.: C.d., Přílohy, s.264.
- 64 Tamže, s.269, 279.
- 65 PJV, s.338.
- 66 Tamže, s.194, 337, 343, 364.
- 67 Tamže, s.191, 192, 194, 342.
- 68 Tamže, s.345, 364.
- 69 Zimin, A.A.: Krupnaja ..., s.86.
- 70 Tamže, s.79.
- 71 Golubinskij, E.E.: Istorija russkoj cerkvi, t.II, č.1, Moskva 1900, s.638-639.
- 72 PJV, s.193.
- 73 Tamže, s.193, 194, 196, 197, 199, 202.
- 74 Tamže, s.194-195.
- 75 Tamže, s.201-202.
- 76 Chorošev, A.S.: Političeskaja istorija russkoj kanonizacii XI-XVI vv., Moskva 1986, s.124-126.

- 77 PJV, s.349 a zvláště 362, 363.
78 Tamže, s.156.
79 Tamže, s.338.
80 Kazaková, N.A., Lur'je, Ja.S.: C.d., Přílohy, s.518-520.
81 Zimin, A.A.: Krupnaja ..., s.86.
82 PJV, s.364.
83 Lur'je, Ja.S.: Iděologičeskaja ..., s.436.
84 PJV, s.194.
85 Tamže, s.352.
86 Zimin, A.A.: Krupnaja ..., s.91.
87 PJV, s.352.
88 Tamže, s.352.
89 Tamže, s.353.
90 Tamže, s.355.
91 Tamže, s.227.
92 PJV, s.367.
93 Kazaková, N.A.: C.d., Přílohy, s.240.
94 Tamže, s.233.
95 Tamže, s.279.
96 Nila Sorskogo predanije i ustav, PDPI CLXXIX, Sankt Petěrburg 1912, s.7.
97 Kazaková, N.A.: C.d., Přílohy, s.246.
98 Sinicynová, N.V.: Maksim Grek v Rossii, s.87.
99 Kazaková, N.A.: C.d., Přílohy, s.225.
100 Tamže, s.257.
101 Tamže, s.258.
102 Tamže, s.264.
103 Tamže, s.265.
104 Tamže, s.268.
105 Tamže, s.263.
106 Tamže, s.269.
107 Tamže, s.269.
108 Tamže, s.279.
109 Tamže, s.279.
110 Kazaková, N.A.: Očerki ..., s.131-132.
111 Sinicynová, N.V.: Maksim Grek v Rossii, s.91, 101, pozn. 40.
112 Kazaková, N.A.: C.d., Přílohy, s.261, 262, 263, 264, 269.
113 Názory Mojsejevové (C.d., s.99-101) jsou do značné míry jednostranné a spekulativní.
114 PJV, s.152-153.
115 Tamže, s.61-64.
116 Sinicynová, N.V.: C.d., s.89.
117 Kazaková, N.A., Lur'je, Ja.S.: C.d., Přílohy, s.279-280.
118 Kazaková, N.A.: C.d., Přílohy, s.258, 259, 261 aj.
119 PJV, s.342.
120 Zimin, A.A.: Krupnaja ..., s.252.
121 PJV, s.179, 230-231.
122 Kazaková, N.A.: C.d., Přílohy, s.271.
123 Tamže, s.272.
124 Kazaková, N.A.: Očerki ..., s.145.
125 Kazaková, N.A.: C.d., Přílohy, s.251.
126 Tamže, s.251.
127 Tamže, s.287.

- 128 Tamže, s.287.
129 Tamže, s.292.
130 Tamže, s.260-261.
131 Nila Sorskogo predanije..., s.39.
132 Kazaková, N.A.: C.d., Přílohy, s.297.
133 PJV, s.349.
134 Zimin, A.A.: Rossija ..., s.128.
135 Zimin, A.A.: Vypis' o vtorom brake Vasilija III, TODRL XXX, Leningrad 1976, s.135.
136 Kazaková, N.A.: Očerki ..., s. 115-120; Zimin, A.A.:Rossija..., s.227-278.
137 Sinicynová, N.V.: Maksim Grek v Rossii, s.144-145.
138 Chorošev, A.S.: C.d., s.185.
139 Kazaková, Očerki ..., s.151.
140 Srv. Kaštanov, S.M.: Social'nopolitičeskaja istorija Rossii konca XV-pervoj poloviny XVI veka, Moskva 1967, s.263-274.